

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING LEKSIK KOMPETENSIYASINI O'QUV LUG'ATLARI ASOSIDA RIVOJLANTIRISHNING TIZIMLI-FUNKSIONAL MODEL

T.Sh.Ergasheva¹

Mas'ul muallif: Ergasheva

Tuyg'unoy Shavkatjon qizi, Buxoro davlat pedagogika instituti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

e-mail:

ergashevaturunoy267@gmail.com

Received: 02 Oktabr 2026

Accepted: 07 Oktabr 2026

Published: 12 Oktabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Ergasheva, T. S. BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING LEKSIK KOMPETENSIYASINI O'QUV LUG'ATLARI ASOSIDA RIVOJLANTIRISHNING TIZIMLI-FUNKSIONAL MODEL / T. S. Ergasheva // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 10, № 1. — B. 375–377.

1. Buxoro davlat pedagogika instituti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quv lug'atlaridan foydalanishni o'quvchilarning leksik kompetensiyasini rivojlantirishga yo'naltirilgan yaxlit tizim sifatida tashkil etish masalasi yoritilgan. O'quv lug'atining pedagogik funksiyalari (tushuntiruvchi, me'yorlovchi, rivojlantiruvchi, motivatsion, refleksiv) asosanib, ular asosida maqsad, mazmun, faoliyat, texnologiya va baholash komponentlaridan iborat tizimli-funksional model taklif etilgan. Leksik kompetensiyaning retseptiv, reproduktiv va produktiv darajalari hamda ularni baholash mezonlari ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: o'quv lug'ati, leksik kompetensiya, boshlang'ich ta'lim, ona tili, o'qish savodxonligi, tizimli-funksional yondashuv, lug'at bilan ishlash, o'quv leksikografiyasi.

СИСТЕМО-ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ ЛЕКСИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА ОСНОВЕ УЧЕБНЫХ СЛОВАРЕЙ

Аннотация. В статье рассматривается организация работы с учебными словарями на уроках родного языка и литературного чтения в начальных классах как целостной системы, направленной на развитие лексической компетенции учащихся. Обоснованы педагогические функции учебного словаря (объяснительная, нормативная, развивающая, мотивационная, рефлексивная) и предложена системно-функциональная модель, включающая целевой, содержательный, деятельностный, технологический и оценочный компоненты. Разработаны рецептивный, репродуктивный и продуктивный уровни лексической компетенции и критерии их оценки.

Ключевые слова: учебный словарь, лексическая компетенция, начальное образование, родной язык, грамотность чтения, системно-функциональный подход, работа со словарём, учебная лексикография.

A SYSTEM-FUNCTIONAL MODEL FOR DEVELOPING PRIMARY SCHOOL STUDENTS' LEXICAL COMPETENCE BASED ON EDUCATIONAL DICTIONARIES

Abstract. The article examines the use of learner's dictionaries in primary school native language and reading literacy lessons as an integrated system aimed at developing pupils' lexical competence. The pedagogical functions of a learner's dictionary (explanatory, normative, developmental, motivational and reflective) are substantiated, and a system-functional model comprising goal, content, activity, technology and assessment components is proposed. Receptive, reproductive and productive levels of lexical competence and criteria for assessing them are developed.

Keywords: learner's dictionary, lexical competence, primary education, native language, reading literacy, system-functional approach, dictionary work, pedagogical lexicography.

Kirish. O'quvchining lug'at boyligi uning matni tushunishi, fikrini og'zaki va yozma bayon etishi hamda boshqa fanlarni o'zlashtirishining tayanch sharti hisoblanadi. Shu bois boshlang'ich ta'limda so'z bilan ishlash alohida o'quv vazifasi emas, balki butun ona tili va o'qish savodxonligi kursining o'zagi sifatida qaralishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni bilan tasdiqlangan Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi hamda 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni bilan qabul qilingan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida ta'lim sifatini xalqaro baholash dasturlari talablari asosida oshirish vazifasi belgilangan [1; 2]. Respublikamizning PIRLS xalqaro tadqiqotida ishtiroki boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligi, xususan, matndagi so'z ma'nosini kontekst asosida aniqlash ko'nikmasiga e'tiborni kuchaytirdi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinflarda lug'at bilan ishlash ko'pincha darslik oxiridagi qisqa izohli lug'atchaga murojaat qilish yoki notanish so'zlarni daftarga ko'chirish bilan cheklanadi. Natijada o'quv lug'ati o'quvchi faoliyatining vositasi emas, balki o'qituvchi uchun yordamchi ma'lumotnoma bo'lib qoladi. Lug'atning tushuntiruvchi

funksiyasi qisman amalga oshsa-da, uning rivojlantiruvchi, motivatsion va refleksiv imkoniyatlari foydalanilmay qolmoqda.

Muallifning avvalgi tadqiqotlarida o'quv lug'atlaridan foydalanish mexanizmini takomillashtirishning metodik shart-sharoitlari asoslangan edi [12]. Ushbu maqolada esa masala keyingi bosqichga ko'tariladi: o'quv lug'ati bilan ishlash leksik kompetensiyani rivojlantirishga yo'naltirilgan yaxlit pedagogik tizim sifatida modellashiriladi.

Tadqiqot maqsadi - boshlang'ich sinf o'quvchilarining leksik kompetensiyasini o'quv lug'atlari asosida rivojlantirishning tizimli-funksional modelini nazariy jihatdan asoslash.

Tadqiqot vazifalari:

1. O'quv lug'atining pedagogik funksiyalarini aniqlash.
2. Boshlang'ich sinf o'quvchisi leksik kompetensiyasining tarkibi va rivojlanish darajalarini belgilash.
3. Lug'at bilan ishlashning tizimli-funksional modelini ishlab chiqish va uning amaliy tatbiq yo'llarini ko'rsatish.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'quv leksikografiyasining nazariy asoslari L.V.Shcherbaning lug'at turlarini qarama-qarshi juftliklar asosida tasniflash g'oyasidan boshlanadi: olim akademik lug'at va ma'lumotnoma lug'ati, izohli va tarjima lug'atlarini farqlab, lug'atning foydalanuvchi ehtiyojiga muvofiq tuzilishi zarurligini ko'rsatgan [3]. P.N.Denisov va V.V.Morkovkin o'quv lug'atini mustaqil lingvometodik hodisa sifatida talqin etib, so'zlik tanlash, izoh berish va misollar keltirishda o'quvchining yosh va til tajribasini hisobga olish tamoyillarini asoslagan [4; 5].

O'zbek leksikografiyasida A.Hojiyevning sinonimlar lug'ati va besh jildlik «O'zbek tilining izohli lug'ati» o'quv lug'atlarini tuzish uchun asosiy manba bo'lib xizmat qiladi [6; 7]. K.Qosimova va hammualliflarning ona tili o'qitish metodikasiga oid ishlarida lug'at ustida ishlash boshlang'ich sinf ona tili ta'limining mustaqil yo'nalishi sifatida ajratilgan, biroq u asosan so'z ma'nosini tushuntirish va lug'at diktanti bilan bog'langan [8]. M.R.Lvov lug'at ishini so'z ma'nosini o'zlashtirish, lug'atni boyitish, aniqlashtirish va faollashtirish bosqichlariga ajratgan [11].

Xorijiy tadqiqotlarda so'z boyligini o'qitish tizimli jarayon sifatida qaraladi. I.S.P.Nation so'zni bilishni shakl, ma'no va qo'llash jihatlarining retseptiv va produktiv bilimlari yig'indisi deb ta'riflagan [9]. I.Bek, M.MakKyun va L.Kukan so'zlarni qatlamlarga ajratib, boshlang'ich ta'limda o'quvchi og'zaki nutqida kam uchraydigan, ammo matnlarda tez-tez keladigan «ikkinchi qatlam» so'zlarini maqsadli o'rgatish samaradorligini ko'rsatgan [10].

Metodologiya. Tadqiqotda tizimli-funksional yondashuv asos qilib olindi: o'quv lug'ati alohida vosita emas, balki o'zaro bog'liq komponentlardan iborat pedagogik tizimning funksiyalarini bajaruvchi element sifatida o'rganildi. Ilmiy-pedagogik, lingvistik va leksikografik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, amaldagi ona tili va o'qish savodxonligi darsliklarini qiyosiy tahlil qilish, pedagogik modellashirish hamda ilg'or tajribani umimlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokama.

O'quv lug'atining pedagogik funksiyalari. Nazariy tahlil asosida boshlang'ich sinf o'quv lug'ati bajaradigan beshta pedagogik funktsiya ajratildi (1-jadval). Ulardan dastlabki ikkitasi an'anaviy amaliyotda qisman amalga oshiriladi, keyingi uchta esa maxsus tashkil etishni talab qiladi.

1-jadval.

O'quv lug'atining pedagogik funksiyalari

Funksiya	Mazmuni	Darsdagi ish turi
Tushuntiruvchi	So'z ma'nosini aniqlash va izohlash	Matndagi notanish so'z ma'nosini lug'atdan topib, kontekst bilan solishtirish
Me'yorlovchi	Imlo, talaffuz va grammatik shakl me'yorini o'rgatish	Yozilgan matnni imlo lug'ati yordamida o'z-o'zini tekshirish
Rivojlantiruvchi	Sinonim, antonim, so'z yasash orqali lug'at boyligini kengaytirish	Sinonimik qator tuzish, «so'z oilasi»ni topish, matnga mos so'zni tanlash
Motivatsion	So'zga, ona tilining boyligiga qiziqish uyg'otish	«Kun so'zi», so'zning kelib chiqishi haqida qisqa hikoya
Refleksiv	O'quvchining o'z lug'at boyligini anglashi va boshqarishi	Shaxsiy lug'at daftari, «Men o'rgangan so'zlar» xaritasi

Leksik kompetensiyaning tarkibi va darajalari. Leksik kompetensiya deganda o'quvchining so'z ma'nosi va so'zlararo munosabatlar haqidagi bilimlari, lug'atdan va kontekstdan ma'no topish ko'nikmalari, so'zni nutqda o'rinli qo'llash malakasi hamda so'zga ongli munosabati birligi tushuniladi. I.S.P.Nationning retseptiv va produktiv bilim haqidagi qarashlariga tayanib [9], kompetensiyaning uch darajasi belgilandi (2-jadval).

2-jadval.

Leksik kompetensiyaning rivojlanish darajalari va ko'rsatkichlari

Daraja	O'quvchi nima qila oladi	Tavsiya etilgan sinf
Retseptiv	So'zni matnda taniydi, o'qituvchi yordamida lug'atdan topadi, rasm yoki izoh orqali ma'nosini tushunadi	1-2-sinflar
Reproduktiv	Alifbo tartibida lug'atdan mustaqil izlaydi, izohni o'z so'zlari bilan aytadi, so'zni namunaga o'xshash gapda qo'llaydi	2-3-sinflar

Daraja	O'quvchi nima qila oladi	Tavsiya etilgan sinf
Produktiv	Ko'p ma'noli so'zning kontekstdagi ma'nosini tanlaydi, sinonimlar ichidan matnga mosini topadi, yangi so'zni mustaqil nutqda qo'llaydi, shaxsiy lug'at tuzadi	3–4-sinflar

Tizimli-funksional model. Funksiyalar va darajalarni birlashtiruvchi model beshta komponentdan iborat (3-jadval). Model komponentlari chiziqli ketma-ketlikda emas, o'zaro aloqada ishlaydi: baholash natijalari maqsad va mazmunni keyingi chorak uchun aniqlashtirishga xizmat qiladi.

3-jadval.

O'quv lug'atlari asosida leksik kompetensiyani rivojlantirish modeli

Komponent	Mazmuni
Maqsadli	O'quvchi leksik kompetensiyasini retseptiv darajadan produktiv darajaga izchil olib chiqish
Mazmuniy	Darslik matnlari asosida tanlangan tayanch so'zlik; sinflar bo'yicha lug'at turlari: rasmiy lug'at (1-sinf), izohli va imlo o'quv lug'atlari (2–3-sinflar), sinonim-antonim, frazeologik va etimologik lug'atchalar (3–4-sinflar)
Faoliyatli	Besh bosqichli ish tsikli: 1) matnni o'qishdan oldin tayanch so'zlar bilan tanishish; 2) lug'atdan izlash; 3) lug'at izohini kontekst bilan solishtirish; 4) so'zni gap va matnda qo'llash; 5) shaxsiy lug'atga kiritish va takrorlash
Texnologik	Interfaol usullar («So'z zanjiri», «Lug'at ovchisi», klaster), didaktik o'yinlar, darslikka QR-kod orqali bog'langan raqamli o'quv lug'atlari
Baholovchi	Daraja ko'rsatkichlari asosidagi kuzatuv varaqasi, lug'at portfoliosi, o'quvchining o'z-o'zini baholash varaqasi

Muhokama. Taklif etilgan modelning an'anaviy lug'at ishidan farqi uchta jihatda ko'rinadi. Birinchidan, lug'at faqat ma'no izlash uchun emas, balki darsning barcha bosqichlarida - o'qishdan oldin, o'qish jarayonida va o'qishdan keyin - qo'llaniladi. Ikkinchidan, lug'at turlari o'quvchining yosh imkoniyatlariga mos ravishda izchil kengaytiriladi, bu esa bir sinfdan ikkinchisiga o'tishda uzviylikni ta'minlaydi. Uchinchidan, refleksiv funksiyani kiritilishi o'quvchini o'z lug'at boyligini boshqaruvchi subyektga aylantiradi.

Faoliyatli komponentning uchinchi bosqichi - lug'at izohini kontekst bilan solishtirish - o'qish savodxonligi uchun alohida ahamiyatga ega. Ko'p ma'noli so'zning matndagi ma'nosini to'g'ri tanlash xalqaro baholash dasturlarida tekshiriladigan «matndan ma'lumot olish va talqin qilish» ko'nikmasi bilan bevosita bog'liq. Shu sababli model ona tili va o'qish savodxonligi darslarini yagona leksik yo'nalishda birlashtirish imkonini beradi.

Modelning samaradorligini aniqlash uchun tajriba-sinov ishlari rejalashtirilgan; uning natijalari keyingi tadqiqotlarda yoritiladi.

Xulosa. O'tkazilgan tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Boshlang'ich sinf o'quv lug'ati tushuntiruvchi, me'yoriylovchi, rivojlantiruvchi, motivatsion va refleksiv funksiyalarni bajaradi; amaliyotda asosan dastlabki ikki funktsiya amalga oshirilmoqda.

2. Leksik kompetensiya bilim, ko'nikma, qo'llash va munosabat birligi sifatida retseptiv, reproduktiv va produktiv darajalarda rivojlanadi; har bir daraja aniq kuzatiladigan ko'rsatkichlarga ega.

3. Maqsadli, mazmuniy, faoliyatli, texnologik va baholovchi komponentlardan iborat tizimli-funksional model o'quv lug'ati bilan ishlashni epizodik mashqdan yaxlit pedagogik tizimga aylantiradi hamda ona tili va o'qish savodxonligi darslarining uzviyligini ta'minlaydi.

Tadqiqotning istiqboli modelni tajriba-sinovdan o'tkazish, sinflar kesimida tayanch so'zlik minimumini ishlab chiqish va raqamli o'quv lug'atlari platformasini yaratish bilan bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

[1] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi «O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF-5712-son Farmoni.

[2] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi «2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi PF-60-son Farmoni.

[3] Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – 1940. – № 3. – С. 89–117.

[4] Денисов П.Н. Лексика русского языка и принципы её описания. – М.: Русский язык, 1980. – 253 с.

[5] Морковкин В.В. Основы теории учебной лексикографии: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1990. – 72 с.

[6] Hojiyev A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. – T.: O'qituvchi, 1974. – 308 b.

[7] O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

[8] Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. – T.: Noshir, 2009. – 352 b.

[9] Nation I.S.P. Learning Vocabulary in Another Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 477 p.